

Ausland, L.A.H & Andvig, E. (2022). Fengselsøya i velferdsstatens skjærgård. I H. Vike, B. Karlsson & R. Sundet (Red.), *Velferdsstatens transformasjoner* (s. 218–236). Fagbokforlaget.
DOI: <https://doi.org/10.55669/oa200909>

9

Fengselsøya i velferdsstatens skjærgård

Liv A. Hanson Ausland & Ellen Andvig

Innledning

I samfunnshuset er det satt opp mange rundbord. Det er småkaker og kaffe på bordene, og ved hvert bord sitter mellom fem og syv menn. Det er tydelig at noen kjenner hverandre, men ikke alle. Fengselsdirektøren ved Bastøy fengsel reiser seg og ønsker velkommen til dialogkonferanse mellom ansatte og tidligere innsatte. Han ber om innspill til hvordan Bastøy kan bli bedre. Det tar ikke lang tid før en kar ber om ordet og reiser seg: «På Bastøy ble jeg for første gang tatt på alvor! Jeg hadde ansvar for hestene, det jeg gjorde var viktig for noen!» Flere nikker, og en annen tar ordet: «Det er viktig at dere stiller krav til de innsatte, dere må ha forventninger om å matche samfunnet der ute. Gutta må venne seg til å jobbe fra 7–17. Det må være virkelig!» Det er mange som vil ha ordet, den ene etter den andre reiser seg og snakker: «Når du sitter

på lukka, så mister du din menneskelighet – du slutter å tenke sjøl, på Bastøy måtte vi begynne å tenke igjen. Det var ingen som fortalte hva vi skulle gjøre.» «Det må hele tiden være fokus på å komme ut!» «Det er ingen forskjell på Bastøy og lukket fengsel hvis de ikke lærer å ta ansvar og jobbe!» «De ansatte på Bastøy er arbeidskamerater, de bryr seg om oss og om jobben.»

Vi var to forskere fra Universitetet i Sørøst-Norge som også var invitert til denne dialogkonferansen. Vi ønsket å finne ut av hva som var helsefremmende sider ved å sone i Bastøy fengsel. I tillegg til deltakende observasjon ved denne dialogkonferansen, har vi utført fokusgrupper ved Bastøy fengsel våren 2017 (Andvig, Ausland & Eberhardt, 2018). Fokusgruppene bestod av tre 1–2 timers strukturerte samtaler med ulike grupper av innsatte. Vi har også hatt flere strukturerte og ustrukturerte samtaler med ledelse og ansatte ved Bastøy fengsel våren 2017.

Det er viktig å være klar over at det sannsynligvis har skjedd endringer på Bastøy fengsel siden vårt feltarbeid i 2017, og at dette kapittelet nødvendigvis ikke fanger opp de endringene.

Vi ble tidlig klar over at både innsatte og ansatte forsøkte å sette ord på en opplevd spenning både under og etter soning. Denne spenningen handlet om flere forhold. Den handlet om hvordan soningen på Bastøy kan oppleves som en voldsom overgang fra «lukket soning» til lavere grad av sikkerhet og tvang. Å sone på Bastøy fengsel kan ses i et spenningsforhold mellom å bearbeide opplevelser av tvang fra tidligere soningsforhold, og å skulle fungere under mer «normale» forhold.

Soningen på Bastøy kan også ses i spenningsforholdet mellom å være tett på friheten i samfunnet uten å være fri. Spenningen handler også om en opplevelse av forholdet mellom idealer og realiteter i kriminalomsorgen. Intensjonene med straff og soning velferdsstatens fengsler handler i stor grad om tilbakeføring til samfunnet, uansett fengselstype.

Det er dokumentert at isolasjon og stor grad av tvang overfor innsatte er helseskadelig, og kan føre til problemer med tilbakeføring til et normalt liv. Se for eksempel Smith, Horn, Nilsen og Rua (2013). Hva skjer når innsatte gis stor grad av frihet og ansvar for eget liv under soning? Kommer de da raskere tilbake som gode samfunnsborgere, eller er det slik at de slipper for lett unna? Fengselet er en av velferdsstatens kanskje mest paradoksale

institusjoner. Fengselet skal fungere både som frihetsberøvelse og tilbakeføring til samfunnet. Fengselet er straff og avskrekkelse, samtidig som fengselsoppholdet skal gi muligheter for en fremtid utenfor murene. Velferdsstatens humanistiske idealer om omsorg og likeverd skal realiseres under en ramme av tvang, makt og straff. Bastøy fengsel forsøker på sin egen måte å redusere spenningen og gapet mellom soning og frihet. Det er derfor viktig å lære av erfaringene fra Bastøy om hvordan de håndterer de innebygde spenningene i velferdsstatens kriminalomsorg.

Vi ønsker å sette ord på opplevde spenninger mellom idealer og realiteter i kriminalomsorgen, slik de først og fremst formidles gjennom stemmene til de innsatte ved Bastøy. Vi ønsker å formidle og diskutere noe av denne praksisen, hvor humanøkologi, helsefremmende arbeid og ansvarslæring er bærende ideer. Det er viktig å åpne opp for diskusjonen om hvilken plass fengselet skal ha i framtidens velferdssamfunn. Kanskje er slik at et sivilisert samfunn bør vurderes etter hvordan man ivaretar de som har forbrutt seg mot det?

Velferdsstatens ambisiøse mål for straff og soning

Ugelvik (2013) hevder at norske fengsler er og skal være en integrert del av den norske velferdsstaten. Det norske samfunnet har ambisiøse mål om at straff og soning skal bidra til et fredelig og godt samfunn. Straffegjennomføringsloven § 3 slår fast at innholdet i straffen skal kunne styrke den enkelte domfeltes mulighet for å fungere i samfunnet, innen rammer som ivaretar sikkerheten for samfunnet. Loven sier videre at den domfelte selv skal medvirke til sin egen tilbakeføring og rehabilitering. Dette viser ambisiøse mål om at samfunnet legger vekt på tilbakeføringen, og at veien tilbake må bygges opp individuelt og med stor grad av medvirkning fra de innsatte selv. Slik det går fram av innledningen til denne boken, har den norske velferdsstaten tradisjonelt vært preget av små og lokale tjenesteytende institusjoner. Disse har hatt høy grad av autonomi og er blitt ledet av engasjerte tjenesteytere som har fungert som en blanding av statens representanter og engasjerte advokater for brukerne sine. Dette har også gjort seg gjeldende i kriminalomsorgens institusjoner, ikke minst i Bastøy fengsel. Gjennom analyser av fokusgrup-

pene på Bastøy og referater fra samtaler med innsatte fant vi uttrykk for en spenning både hos innsatte og ansatte. Spenningen handlet om at politiske styringssignaler i liten grad er rettet mot nytenking innen straffegjennomføring og tilbakeføring til samfunnet. Markedsliberalismen har for lengst satt sitt preg på soningsforholdene i norske fengsler. Små, autonome enheter med stor grad av frihet til å skreddersy og tilpasse rehabilitering og tilbakeføring, får lite politisk oppmerksomhet i Norge i dag. Tidligere direktør ved Bastøy fengsel Erik Såheim uttrykker i sin bok om Bastøy fengsel bekymring for at «åpne fengsler», som Bastøy, er utrydningstruede institusjoner. Han hevder at fraværet av offentlig fengselsdebatt og manglende interesse for fengselspolitikk åpner for at de gode fengslene kan forsvinne (Såheim, 2018). Uroen bekreftes i stortingsbehandlingen av forslag til statsbudsjettet 2019, Prop. 1 S (2018–2019), og i Stortingstinnstillingen 6 S (2018–2019). Utviklingen i kriminaliteten de senere årene viser nedgang i totalt antall innsatte i norske fengsler, samtidig som det er flere langtidssdommer enn tidligere. Flere lovbrøtere soner hjemme med elektronisk fotlenke. Utviklingen tilsier at man bygger flere soningsplasser med høyt sikkerhetsnivå, og at man nedlegger åpne fengsler rundt om i Norge. Det høres tilsynelatende riktig ut, men hva om vi med dette heller barnet ut med badevannet? Det bør knyttes bekymring og kritikk til den politiske iveren etter å nedlegge små, åpne fengsler. Det vil alltid være en del straffedømte som av ulike grunner ikke kan sone hjemme med elektronisk fotlenke. Hvis det blir færre åpne plasser, blir alternativet for disse straffedømte å sone i fengsler med høyere sikkerhet. Dette kan vise seg å være uheldig for den enkelte og for samfunnet. Innsatte ved Bastøy fengsel fortalte oss at det å bli vist tillit og å få ansvar, reduserte opplevelsen av hat mot samfunnet. Det kan tyde på at en god overgang fra innsatt til et fritt liv kan medføre færre tilbakefall til kriminalitet. Den politiske satsingen på høysikkerhetsfengsler på bekostning av små, åpne enheter fortjener oppmerksomhet og kritisk debatt. Statlige bevilgninger til kriminalomsorgen er blitt kraftig redusert de siste årene, og tendensen fortsetter. Det skaper utfordringer når det gjelder å kunne opprettholde fokuset på individuell og målrettet tilbakeføring. Vi reiser et begrunnet spørsmål om hvorvidt fremtidens velferdsstat har rom for landsbyfengsler som Bastøy?

Straff som virker – betydningen av god rehabilitering i fengsel

Hovedbudskapet i Stortingsmelding nr. 37 (2007–2008) er at straff som virker, skal være avgjørende for å bekjempe kriminalitet og trygge samfunnet. Straff skal gjennomføres slik at færre lovbrøtere begår nye kriminelle handlinger etter soning. Derfor må rehabiliteringen bli bedre, poengterer stortingsmeldingen. Den framhever at god rehabilitering krever en planmessig gjennomføring av straffen. Det innebærer kontinuitet og koordinering av tiltak i en «sømløs» straffegjennomføring, uten skott mellom fengsel og friomsorg. De tradisjonelle virkemidlene i kriminalomsorgen er arbeidstrening, skole, kulturtilbud, fritidsaktiviteter og motivasjonsarbeid, i tillegg til de som følger av selve straffegjennomføringen. Dessuten innebærer god rehabilitering et tett samarbeid med andre virksomheter som skole, helsevesen og NAV. Norge ønsker å være et foregangsland når det gjelder å ivareta innsattes menneskerettigheter, påpeker stortingsmeldingen.

Meldingen poengterer videre at å styrke normalitetsprinsippet innebærer å legge til rette for en fengselshverdag som i størst mulig grad gjenspeiler samfunnet utenfor. I denne sammenheng blir *landsbyfengselet* trukket fram som en treningsarena for livsmestring. Et landsbyfengsel skal gi innsette mer innflytelse over viktige beslutninger i eget liv, og tilby et helhetsperspektiv som inkluderer innsattes relasjoner og fremtid. Dette oppnås ved at de straffedømte får mulighet til å leve mest mulig virkelighetsnært, som i en landsby. De skal få arbeidstrening på en samfunnsrealistisk måte, motta lønn for arbeid, betale regninger og kjøpe mat, få botrening, samt delta i stormøter og konfliktmegling. Alt under veiledning, kontroll og på en måte som ivaretar sikkerheten for resten av samfunnet. Meldingen framhever at Bastøy fengsel (med flere andre fengsler) har likhetstrekk med *landsbyfengselet*, og at departementet ønsker å prøve ut dette konseptet videre.

Skandinavisk strafferettslig praksis har høstet stor internasjonal interesse. Sammenlignet med andre lands straffesystem, beskrives de nordiske landenes straffesystem som en straffekultur som skiller seg ut ved å være human, og som ivaretar innsattes velferd og borgerrettigheter (Smith & Ugelvik, 2017). Utenlandske forskere beskriver det nordiske straffesystemet som *det skandinaviske unntaket* i internasjonal straffep praksis (Pratt & Eriksson, 2014). Pratt og Eriksson framhever at *det skandinaviske unntaket* begrunnes

med den sterke ivaretagelsen av normalitetsprinsippet i skandinaviske fengsler. Innsatte betraktes som medborgere i motsetning til det som er vanlig i de fleste andre land. Det innebærer også, på tross av kriminelle handlinger, at den innsatte ikke mister sine borgerrettigheter. I skandinavisk kriminalomsorg finnes ideen om at fengselivet skal ligne mest mulig på det vanlige livet utenfor murene, dette er det såkalte *normalitetsprinsippet*. Fokuset på at målet med straff er tilbakeføring til samfunnet har alltid vært en bærebjelke i det norske rettssystemet. Det ble styrket ved innføringen av *tilbakeføringsgarantien* (St.meld. nr. 37 (2007–2008)). Tilbakeføringsgarantien understreket velferdsetatens forpliktelser også overfor løslatte. Målet med garantien er å redusere tilbakefall og styrke de innsattes evne til å leve et lovlydig liv etter soning. Garantien understreker samfunnets forpliktelse til at alle skal få tilbud om arbeid, utdanning, bolig, tilgang på helsetjenester, rusbehandling og gjeldsrådgivning etter soning. Ofte er NAV, helsetjeneste, skolevesen og andre representert med egne saksbehandlere på stedet. Det såkalte skandinaviske unntaket kan oppsummeres med at innsatte under soning ikke bare skal ha tilgang på velferdsstatens goder som borgere, men at de også skal ha en reell fremtidsmulighet når de løslates.

Bastøy fengsel

Bastøy fengsel har plass til 115 mannlige innsatte, og er det største lavsikkerhetsfengselet i Norge. Fengselet er plassert på en 2300 dekar stor øy i Ytre Oslofjord. Fengselet har ca. 80 bygninger, veier, strand, kulturlandskap, fotballbane, dyrket mark og skog. Fengselet fungerer som en liten landsby, med butikk, bibliotek, informasjonskontor, helsetjeneste, kirke, skole, NAV, kai-anlegg og fergedrift. Mange av de som soner på Bastøy, har langtidsdommer. De søker etter eget ønske om å bli overført dit når de har 2–3 år igjen av dommen. Fengselet har ca. 70 ansatte fordelt mellom arbeidsdrift og vakt-tjeneste. De som er ansatt i arbeidsdrift, er fagpersonell som fungerer som arbeidsledere ved de ulike funksjonene. De som er ansatt i vakt-tjenesten, er fengselsbetjenter som har ansvar for sikkerhet og kontroll, og de bidrar i tilbakeføringsarbeidet.

De innsatte bor i grupper i egne småhus hvor de organiserer seg selv. Alle innsatte tilhører arbeidsgrupper som arbeider med henholdsvis land-

bruk/skogsdrift, kjøkken/butikkdrift, teknisk drift eller maritim virksomhet. Maritim virksomhet betyr å drive ferga til og fra fastlandet. Gjennom å ta ansvar for naturen og omgivelsene skal innsatte lære å ta ansvar for seg selv, handlingene sine og fremtiden. Ideen om at de innsatte i størst mulig grad skal delta i driften av øysamfunnet, kom ikke bare som et resultat av ideologi. I praksis er det umulig for rundt 70 ansatte å drifte et fengselssamfunn på en øy hvor driften er basert på økologisk jord- og skogbruk. Enten må de innsatte tvinges til å arbeide, med påfølgende vakthold, eller de må gis ansvar og tillit nok til å arbeide selvstendig. Arbeidsoppgavene på fengselsøya er mange, omfattende og ressurskrevende. For å få det til å fungere er man avhengig av at de innsatte selv finner løsninger på problemer som oppstår. På Bastøy utviklet det seg en praksis for å tildele omfattende ansvar for en rekke arbeidsoppgaver til de innsatte, noe som er relativt utradisjonelt innen fengselsdrift.

Et beboerhus har fått navnet Blueshuset. I dette huset bor innsatte som er rekruttert til fengselsbandet «Skyldig som faen». Bluesbandet tar spilleoppdrag over hele landet, og har opptrådt på store scener, blant annet Notodden Bluesfestival. Innsatte med erfaring fra Blueshuset fortalte at de stiller strenge krav til hverandre med hensyn til øving og disiplin, og ikke minst, til musikalsk kvalitet.

Bastøy er som nevnt en øy, og er avhengig av båt for all frakt av gods og passasjerer. De innsatte i *maritim virksomhet* jobber som matroser på fergen, noe som innebærer at de har ansvar for folks sikkerhet om bord. Både fengselsdirektør og annen øvrighet må rette seg etter fergemannskapets instruksjoner under overfart. Store deler av døgnet har de innsatte ansvar for dyrene i landbruksavdelingen. Om ettermiddagen drar de ansatte arbeidslederne hjem. Det er de innsatte som følger med og passer på at dyrene har det bra. Den lokale butikken er drevet av en gruppe innsatte som har ansvaret for alt fra bestilling av varer til kundeservice.

Ifølge fengselsledelsen handler ikke dette bare om å gi ansvaret for arbeidsoppgaver til innsatte, men også om å sette innsatte i stand til å ta ansvar for sin egen tilbakeføringsprosess. Det hevdes at på Bastøy er det ikke fengselsbetjenten, verksbetjenten eller sosialkonsulenten som tilbakefører de innsatte til samfunnet. De ansatte bidrar med veiledning, tilrettelegging og ikke minst motivering, men det er den innsatte selv som tar valgene og i stor grad utfører arbeidet omkring sin tilbakeføring. Erfaringene viser at gjen-

nom å gi den enkelte innsatte ansvar for driften av øysamfunnet (og dermed sin egen tilbakeføring), skapes gode relasjoner mellom innsatte og ansatte, basert på gjensidig respekt og nødvendig samarbeid. I fengselets over 30-årige historie er det svært få tilfeller av trusler og vold, ifølge fengselsledelsen. Dette står i kontrast til utviklingen i øvrig norsk kriminalomsorg hvor antall trussel- og voldsepisoder har steget mye de siste årene.

Humanøkologi og helsefremmende fengsel

Bastøy fengsels uttalte verdigrunnlag er basert på humanøkologi, og er formulert slik på fengselets nettside (www.bastoyfengsel.no):

Humanøkologien er opptatt av forholdet mellom mennesker og deres sosiale og kunstige skapte miljøer og fokuserer på hvordan mennesker samvirker og påvirkes av hverandre og naturen. Det betyr at alle ansatte i Bastøy fengsel forventes å ha kompetanse, forståelse og fokus på relasjoner og hvordan vi påvirker og påvirkes av hverandre i tillegg til respekt for hvordan vi bruker og forvalter naturen omkring oss, som vi alle er en del av.

Et humanøkologisk perspektiv på fengselsdriften betyr at alle deler av fengselsdriften skal være i gjensidig samspill. Bastøy betegner seg som et «øysamfunn». På øya er økologisk landbruk og forsvarlig bruk av naturressurser en viktig del av verdigrunnlaget. Landbruket er økologisk, basert på bærekraftig produksjon uten bruk av kunstgjødsel. Dyrene lever i utemiljø og omgivelser som er tilpasset deres behov. De innsatte inngår i et arbeidsfelleskap hvor hver av dem er helt nødvendige for driften. Generelt er et humanøkologisk perspektiv kjennetegnet ved ideen om at mennesker i samfunn kan forstås som organismer, hvor relasjonene mellom ulike funksjoner har betydning, og hvor alle deler er viktige for helheten (Bubolz & Sontag, 2009).

Det humanøkologiske perspektivet har mye til felles med helsefremmende fengsler. Helsefremmende fengsler har en systemorientert, økologisk forståelse på helse, og det legges til grunn at helse fremmes og utvikles der hvor folk lever sine daglige liv. Også hvis livet leves i fengsel (Schriener & Hodgins, 2012; Green, Tones, Cross & Woodall, 2015). I et helsefrem-

mende perspektiv er helse uløselig koblet til samfunnsfaktorer som inntekt, utdanning, sosialt nettverk, arbeid og bolig. Å fremme innsattes helse innebærer at perspektivet må utvides fra forhold knyttet til hvordan den enkelte har det som innsatt, til fokus på fremtidsmuligheter, levekår, retningslinjer og politikk (WHO, 2009).

Basert på WHO-strategien for helsefremmende settinger (WHO, 2009) har man internasjonalt og nasjonalt gått aktivt inn for å se fengsler som nøkkelsettinger for å fremme helse. Fengsler har store muligheter til å sette fokus på helsemessige og sosiale forhold hos de innsatte, fordi de innsatte er der over tid. Fengsler kan i så måte være et førstehåndssted til å motvirke ulikhet i helse (Baybutt, Hayton & Dooris, 2010). Selv om fengsler er konstruert rundt tvang, makt og hierarki, stikk i strid med helsefremmende prinsipper, kan fengsel som setting ha betydning for å fremme helse. Marginaliserte, utsatte grupper med store helseutfordringer, som ellers er vanskelig å hjelpe, kan nås i fengselet (Baybutt et al., 2010). For mange innsatte kan opphold i fengselet være deres første møte med et system som kan bidra til å fremme deres ressurser og muligheter til å ta vare på egen helse (Woodall & South, 2012). Helsefremmende fengsler som konsept skal inkludere alle fasetter ved fengselslivet, fra individuell helse til fysiske omgivelser og organisasjonsfaktorer. I den systembaserte settingstilnærmingen til helsefremmende fengsler må hele rettsvesenet være en del av helsefremmende tenkning og praksis.

Konseptet helsefremmende fengsel tar utgangspunkt i FNs prinsipper for innsattes rettigheter (Green et al., 2015, s. 469). FN's rettigheter for innsatte slår fast at innsatte skal ha den samme tilgangen på helsetjenester som de andre borgerne i landet (UN, 1966, 1990). Som nevnt tidligere strekker velferdsstatens fengsler i Skandinavia seg atskillig lenger enn til å tilby helse-tjenester.

System for dialog og problemløsning

Arbeidskrevende oppgaver med landbruksdrift på en øy, i kombinasjon med mangel på arbeidskraft, har bidratt over tid til at de innsatte fikk mer ansvar for driften. Problemer som har oppstått, måtte fortløpende løses med små midler, og av de som opplevde dem. Kreative løsninger på praktiske problemer krever ofte samarbeid mellom arbeidsgrupper. Bastøy fengsel har etab-

lert systemer for dialog mellom innsatte og mellom innsatte og ansatte. Dialogkonferanser og «øyråd» benyttes regelmessig som strukturer for medvirkning og samarbeid for å løse praktiske små og store problemer. Ifølge fengselsledelsen er bruk av dialogkonferanser en viktig måte å sikre brukermedvirkning på. På dialogkonferansene møtes innsatte og ansatte for å diskutere aktuelle temaer vedrørende drift og soningsforhold. Vi ble fortalt at det arrangeres dialogkonferanser med innsatte som soner i fengselet, og dialogkonferanser med tidligere innsatte. Øyas butikk er et resultat av et forslag fra en innsatt som lurte på om det var nødvendig å bestille varer fra fastlandet. Tidligere innsatte inviteres regelmessig til å gi tilbakemelding på hva som fungerte bra, og hva som kan bli bedre, når det gjelder soningsforholdene på øya. Det er også blitt arrangert innovasjonscamper der innsatte og ansatte har jobbet sammen om nye ideer til produksjon. Blant annet er ideen om produksjon og salg av lavvoer laget av tre blitt utviklet på en innovasjons-camp.

Ledelsen fremhever at konflikter mellom innsatte og mellom innsatte og ansatte hører med til livet i fengselet, som det gjør mellom innbyggere i samfunnet ellers. Konflikter skal ikke nødvendigvis unngås, men de søkes løst og håndtert på best mulig måte og på lavest mulig nivå. Kompetanse i konflikthåndtering og dialog fremheves som viktig for å fungere i samfunnet både på øya og utenfor.

De harde overgangene

Som nevnt innledningsvis i dette kapitlet danner fokusgrupper med innsatte basis for forskningen i prosjektet (Andvig, Ausland & Eberhardt, 2018). Vår første refleksjon etter fokusgruppene var at de innsatte innledningsvis insisterte på å fortelle oss om erfaringene sine fra å sitte på «lukka». Det vil si på et lukket fengsel med høyere sikkerhet enn Bastøy, for eksempel Ullersmo fengsel. Forskerne ønsket i utgangspunktet at de innsatte fortalte om hva de gjorde på Bastøy fengsel, hva som er hverdagen deres, og om hvordan hverdagen opplevdes. Vi ønsket å få tak i fortellinger om praksis, og hva de gjorde, ikke bare om hva de tenkte. Vi ble møtt ganske massivt med at vi måtte forstå hvordan det var å sitte på «lukka», for at vi kunne forstå fortellingene om hvordan det er å være på Bastøy. Det ble på mange

måter fortellinger om *overganger*. Ofte beskriver innsatte overgangene mellom systemene som «sjokkpreget», fulgt av sterke følelser som angst, sinne, uro eller til og med apati. De fleste av de innsatte vi snakket med, har opplevd flere overganger: De har gått fra et mer eller mindre fritt liv til et mer eller mindre lukket system i fengsel med høyere sikkerhet. De har opplevd overgangen derfra til Bastøy, som er et åpent fengsel. De innsatte er nå i ferd med overgang til et mer eller mindre fritt liv igjen.

I løpet av våre samtaler med innsatte ble vi som forskere gang på gang fortalt at lukket fengsel er livsfarlig og umenneskelig. Flere var opptatt av at denne typen soning bryter ned mulighetene for senere å leve et normalt liv, noe de hevdet at samfunnet ikke var tjent med.

Frihetssjokket

Det var sterke fortellinger om erfaringene ved å sitte på «lukka». De innsatte fortalte om sjokket ved å bli fratatt sin handlefrihet og valgfrihet på de fleste områder i livet sitt. De fortalte at de mistet sin menneskelighet; «du slutter å være menneske på lukka». De fortalte om å bli fratatt evnen til å tenke selv, ikke ta valg, ikke kunne ta seg av sitt eget liv. Noen fortalte om at det lukkede systemet til slutt opplevdes som en frihet. «De stengte ikke meg inne om kvelden, jeg stengte dem ute». «Det er et behagelig liv å stenge alt og alle ute, og ikke planlegge, ikke tenke på fremtiden. Man begynner å like det!».

Overgangen fra lukket fengsel til Bastøy fengsel ble beskrevet som et *frihetssjokk*. De innsatte fortalte om både fysiske og psykiske reaksjoner på å komme til Bastøy. Å ta båten til øya uten vakt, å stå og vente på at noen forteller hva man skal gjøre, til de skjønnte at de måtte velge selv.

Det er jo sjokk, da. På lukket så blir du gjerne fulgt med betjenter hvor hen du skal gå. Det er låste dører overalt. Du skal gå og legge deg ... altså halv ni er du innlåst. Halv ni på morgenen blir du utlåst. Altså det er så veldig rutiner. Så kommer du hit da, og så får du en liten omvisning, så sier de: «Lykke til, da!» Og så forlater de deg ved vakta. Og så står du her. Altså jeg stod ute og sparket i en stein i sikkerhet en halvtime, utenfor vakta, og tenkte: skal de ikke komme og hente meg snart?

En innsatt fortalte at han den første tiden på Bastøy bare klarte å gå til venstre, og at han ble kvalm og uvel av den fysiske friheten: «Jeg hadde sittet fire år og kun gått på betong og kun svingt til venstre. Sant, så når jeg kom hit så ble jeg jo på en måte sjøsyk.»

Begreper som ansvar, fellesskap, tillit, frihet og respekt går igjen i fortellingene fra de innsatte. Flere poengterte at i fengsel med høy sikkerhet stenger de følelsene ute, og på Bastøy blir de tvunget til få kontakt med dem igjen. Fordi de blir en del av et samfunn med ansvar og plikter, og fordi samfunnet utenfor rykker tettere på. De innsatte er idømt frihetsberøvelse som straff, og det er betimelig å spørre om friheten på Bastøy reduserer intensjonen med straffen?

Tvert imot. Det ser ut til at de innsatte opplever at frihetsberøvelsen er sterkere og sårere på Bastøy, fordi de der ikke kan stenge livet sitt ute.

Det er tyngre å sone i åpent fengsel enn i lukket fengsel. Fordi at nå får jeg mulighet til å reise ut på perm og ta kontakt med familie og venner på vanlig måte. Men på veien tilbake til fengselet, da kommer følelsene inn. Og det er tøft altså. Det gjør at jeg har ikke lyst til å sone noe mer. Og sånne følelser hadde jeg ikke på lukket fengsel.

En annen pekte på at «det å være på permisjon er den verste straffen». Han fortalte at det var utfordrende å møte sine kjære i hjemmemiljøet for en kort stund, for så å dra tilbake til fengselslivet. En tredje utdypet ved å fortelle om savnet av de som var hjemme. Han ringte dem, og fikk høre om problemer og vanskeligheter, men hadde ingen mulighet til å hjelpe dem. En annen fortalte at han ikke kunne glede seg over naturopplevelsen på øya, når han visste at sønnen hans gikk og kjedet seg i byen.

Overgangen ble beskrevet som at man på Bastøy blir tvunget til å åpne sinn og sanser igjen, etter at det har vært stengt inne mens man satt på lukka. Livet rykker spesielt nærme fordi det på Bastøy er telefonbokser tilgjengelig. Det oppleves som et tungt ansvar å kunne ringe når man selv vil, for eksempel for å gratulere barnet sitt med fødselsdagen, eller for å ta kontakt med kreditor eller arbeidsgiver. «Da er det jo opp til meg å ta kontakt, da, ikke sant? Det er ikke fordi jeg ikke får lov til å ringe.»

Fortellingene fra de innsatte på Bastøy har betydning for forståelsen av straffens funksjon i velferdsstaten: Fengselsstraff er å bli fratatt friheten. Det

er ingen som kan dømmes til å bli fratatt sin menneskelighet, som det ble uttrykt. Fortellingene som kom fram under intervjuene, var ofte preget av at møtet med det «umenneskelige» systemet i lukket soning var rystende. Flere forklarte at de ikke trodde folk var klar over i hvor stor grad man blir brutt ned av å sone i lukket fengsel med høy sikkerhet. Flere mente at denne måten å sone på kan slå negativt tilbake, i form av hevntanker og raseri. «Du begynner å hate samfunnet!».

Straffens funksjon er flerdelt; den skal virke avskrekkende, og den skal hindre at den enkelte begår nye forbrytelser. I lys av straffens avskrekkende eller allmennpreventive hensikt er det et poeng at for flere innsatte oppleves frihetsberøvelsen vondere i et åpent enn i et lukket fengsel, fordi friheten er så nær. Dette bekreftes også av tidligere forskning (Shammas, 2014).

Opplevelsen av friheten på Bastøy

De innsattes opplevelse av å kunne ta egne valg, og å avgjøre hvordan man ville tilbringe fritiden, ble verdsatt som et stort gode. Å kunne ta fiskestanga og rusle en tur, legge seg i gresset, studere et fag eller å gå på besøk til hverandre fikk stor betydning i kontrast til lukket fengsel som de kom fra. De innsatte beskrev Bastøy som et øysamfunn, der det var tydelig at alles bidrag var nødvendig for helheten. Det ble også tydelig når noen valgte å skulke unna og ikke deltok i fellesskapet. De som ytte mye, og var aktive bidragsytere for fellesskapet, irriterte seg over «gratispassasjerer». De ga også uttrykk for at negativ innstilling til å jobbe var «verst for dem selv». De vi snakket med, var tydelige på at når de kom ut, ønsket de å fungere i samfunnsfellesskapet. De var opptatt av at de måtte lære å jobbe og lære å tilpasse seg. De mente at de som ikke benyttet seg av den muligheten Bastøy ga dem i form av kompetanse og tilpasning, fortjente ikke å være der. Flere ga uttrykk for at betjentene burde gripe mer inn overfor de som lurte seg unna. «Det er mange oppgaver som man kan gjøre på to timer, og så kan man ligge resten av dagen og dra seg i sola – hvis man vil.»

Våre informanter var opptatt av at det som skjedde på Bastøy, skulle være virkelig, altså oppleves som så nærme virkeligheten i samfunnet som mulig. Arbeidet på Bastøy måtte være en realistisk øvelse i å fungere i arbeidslivet når de kom ut. De ønsket å få reell jobberfaring, og de

ønsket å få trening i hvordan et normalt arbeidsliv fungerer. «I en vanlig jobb må du være der fra 7 til 17, da kan du ikke gå hjem når det passer deg!».

Det kan og bør diskuteres om hvorvidt alle daglige gjøremål og arbeidsoppgaver på Bastøy bidrar til reell jobberfaring. Innsatte opplever at hverdagen på Bastøy ikke er realistisk nok, sett i lys av at de skal fungere i samfunnet etter soning. Flere hevdet at det bør være strengere krav til lønnsomhet, og at det må stilles like strenge krav til oppmøte og produksjon på Bastøy som på en annen arbeidsplass. En innsatt uttrykte bekymret at de lærte å kjøre med hest, men ikke å betale regninger i nettbanken.

Det er bruk for alle

De innsatte ved Bastøy fengsel får uansett tilgang på viktig kompetanse som opparbeides gjennom arbeid eller studier. De kan få håndverkskompetanse innen gårdsdrift, forretning, butikk, fergedrift, maskiner, matlaging og annet. I tillegg til formell utdanning gjennom skole og videreutdanning i samarbeid med det ordinære skole- og utdanningssystemet i samfunnet. Dette er kompetanse og ferdigheter som kan bidra til at de innsatte kan få seg jobb, bli verdsatt og klare seg selv etter soning. Like viktig som de formelle ferdighetene er ansvarslæring i hverdagen.

Under intervjuet fikk en av deltakerne spontant skryt og anerkjennelse for at han lagde så gode kaker. Rosen fra de andre opplevdes som ekte og ble tatt godt imot. Den innsatte som hadde fått ros, fortalte senere under intervjuet at han ville fortsette å bake kaker når han kom ut, fordi dette fikk han til! Dette eksemplet er tatt med for å illustrere betydningen av holdningen de innsatte har til hverandre. Det er verdt å undersøke videre hva støttende miljøer blant innsatte på Bastøy betyr for tilbakeføringen til samfunnet. De innsatte hadde mange gode og spennende ideer til hvordan driften på Bastøy kunne forbedres, både mht. til lønnsomhet og effektivitet, om alternative sat-singer og muligheter.

Ansvar, mestring og fellesskap/solidaritet er ferdigheter som blir trukket fram av de innsatte. En poengterte at «jeg står opp om morgenen fordi jeg har ansvaret for dyr». En annen framhevet at «vi stiller opp for hverandre».

De innsatte fortalte om hva de arbeidet med på en slik måte at vi forstod at arbeidet var viktig! «Det var en ku som skulle kalve, og da måtte jeg sitte hos den. Den hadde jo bare meg.»

På Bastøy er hver innsatt en viktig ressurs for fellesskapet. Øya har bruk for mange flere hender hvis de skal opprettholde et økologisk landbruk. I og med at flere selvsagt er sysselsatt med arbeid og skolegang utenfor øya, er alle arbeidshender viktige. Fengselsledelsen presiserte flere ganger at de kan ta imot flere innsatte. De har plass nok og arbeidsoppgaver nok på Bastøy.

Spenningene bør utforskes!

Velferdsstatens institusjoner både i og utenfor fengselet har innebygde spenninger. Det kan for eksempel oppstå utilsiktede konsekvenser av alle former for offentlige tjenester, og spenningen mellom å motta hjelp og å forbli hjelpeløs er viktig å håndtere. At friheten utenfor murene også har en del innebygget tvang i seg, kan være vanskelig å ta inn over seg for den som har sonet lenge. Å utforske ulike måter å få kontroll over livet på, og spesielt å utforske disse sammen med andre, er ifølge Julian Rappaport (1981) den mest kraftfulle veien til å lære å håndtere de innebygde paradoksene som finnes i alle velferdsstatens institusjoner og funksjoner.

Denne type utforsningskompetanse handler om å sette folk i stand til å oppdage, avdekke, fokusere og forstå de innebygde paradoksene i fengselivet på Bastøy og i andre fengsler. I likhet med erfaringen av at friheten kan kjennes som en byrde når den kommer for nærme.

Det er viktig å erkjenne at kompetanse i å håndtere slike innebygde spenninger – gapet mellom virkelighetene – må oppøves og trenes på. Mange av disse spenningene kan man erfare mens man soner sin straff på Bastøy fengsel, og det er derfor mulig å bruke også denne type virkelighet som grunnlag for læring og utvikling.

Mind the gap!

Vi innledet med å antyde en uro hos våre informanter fra prosjektet på Bastøy. Vi har gjennom fokusgrupper og andre samtaler med innsatte og ansatte avdekket og belyst flere opplevde spenninger. Spenningene kan også formuleres som et opplevd gap mellom flere virkeligheter. Et viktig gap oppleves av de innsatte i møte med fengselsvesenet når de soner i høysikkerhetsfengsel. Det skandinaviske unntaket med human fangebehandling og fokus på integrering etter gjennomført straff, oppleves ikke slik. Tvert imot oppleves et gap mellom deres eget ønske om å komme tilbake til samfunnet, og systemet som hindrer dem i å få det til. Når de snakker om at *man slutter å være menneske på lukka*, så må det tas alvorlig. Det er et gap mellom idealer og realiteter som kan koste samfunnet dyrt. I forhold til samfunnets intensjoner om straffen som skal bidra til tilbakeføring til samfunnet, sømløse overganger, individuell tilpasning og medvirkning, er det tydelig at virkeligheten oppleves annerledes fra de innsattes side. Det skandinaviske unntaket i kriminalomsorgen som humant og inkluderende, er muligens et glansbilde som er skapt av utenlandske observatører?

Et annet tydelig gap mellom idealer og realiteter handler om at landsbyfengselet ser ut til å være under press i velferdsstaten. Ideen om landsbyfengselet, slik Stortingsmelding nr. 37 (2007–2008) fremlegger det, er et realiserbart ideal. Det lar seg gjennomføre både med hensyn til tilbakeføring til samfunnet, lønnsomhet og sosial og menneskelig trening i et landsbylignende samfunn. Bastøy fengsel er et eksempel på at det fungerer, men det er truet. Velferdsstatens institusjoner ser ut til å organiseres som stadig større enheter, med standardisering av tjenester og sterkere statlig kontroll. Fengslene er ikke et unntak. Bastøy som fengselskonsept har vakt internasjonal oppmerksomhet, fordi man satser på større frihet og flere individuelle tilpasninger enn det som er vanlig. Vi opplevde et stort engasjement blant tidligere og nåværende innsatte og ansatte for det de kalte Bastøysaken. Det finnes en mengde spennende og innovative ideer til å gjøre fengselet bedre, og å minke gapet mellom fengselsliv og samfunnet utenfor. Bastøy fengsel er en øy blant velferdsstatens institusjoner. Det er bygget opp og rundt et selvstendig humanøkologisk konsept, skapt over tid av en rekke engasjerte profesjonelle aktører med visjoner og glød for fengselsaken. Disse aktørene har hatt frihet til å skape noe viktig der ute, og de har klart det. I hvilken grad vil frem-

tidens velferdsstat gi rom for slike autonome «øyer»? Er det en tapt sak, eller er det mulig å argumentere for at det fortsatt er behov for ikke-standardiserte løsninger innen velferdsstaten generelt og innen kriminalomsorgen spesielt? Forfatterne vil argumentere for at det er viktig med mer forskning på fengselspraksis og fengselsreformer, ikke minst i et helsefremmende perspektiv.

Referanser

- Andvig, E., Ausland, L.H. & Eberhardt, T. (2018). *Helsefremmende arbeid ved landsbyfengslet på Bastøy*, Forskningsrapport rapportserien til senter for psykisk helse og rus <http://hdl.handle.net/11250/2564556>.
- Baybutt, M., Hayton, P. & Dooris, M. (2010). Prisons in England and Wales: an important public health opportunity? I J. Douglas, S. Earle, S. Handsley, L. Jones, C. Lloyd & S. Spurr (Red.), *A Reader in Promoting Public Health: Challenges and Controversy* (2. utg). Open University Press.
- Bubolz, M.M. & Sontag, M.S. (2009). Human ecology theory. I P. Boss, W.J. Doherty, R. LaRossa, W.R. Schumm & S.K. Steinmetz (Red.), *Sourcebook of Family Theories and Methods*. Springer.
- Green, J., Tones, K., Cross, R. & Woodall, J. (2015). *Health promotion. Planning and strategies* (3. utg.). Sage.
- Innst. S. nr. 6 S (2018–2019). <https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Publikasjoner/Innstillinger/Stortinget/2016-2017/inns-201617-401s/?m=2>
- Pratt, J. & Eriksson, A. (2014). *Contrasts in punishment: An explanation of anglophone excess and Nordic exceptionalism*. Routledge.
- Rappaport, J. (1981). In praise of paradox: A social policy of empowerment over prevention. *American Journal of Community Psychology*, 9(1), 1–25. <https://doi.org/10.1007/BF00896357>
- Smith, P.S., Horn, T., Nilsen, J. & Rua, M. (2013). Isolasjon i skandinaviske fengsler. Skandinavisk praksis og etableringen av et skandinavisk isolasjonsnettverk. *Kritisk Juss*, 39, 170–191.
- Schriener, A. & Hodgins, M. (Red.) (2012). *Health promotion settings. Principles and practice*. Sage.
- Shammas, V.L. (2014). The pains of freedom: Assessing the ambiguity of Scandinavian penal exceptionalism on Norway's Prison Island. *Punishment & Society*, 16(1), 104–123.
- Smith, P.S. & Ugelvik, T. (2017). Introduction: Punishment, welfare and prison history in Scandinavia. I P.S. Smith & T. Ugelvik (Red.), *Scandinavian Penal History, Culture and Prison Practice. Embraced by the Welfare State?* Palgrave Studies in Prisons and penology, Macmillan Publishers.
- St.meld. nr. 37 (2007–2008). *Straff som virker (Kriminalomsorgsmeldingen)*. Det kongelige justis- og politidepartementet.
- Såheim, E. (2018). *Landsbyfengslet på Bastøy. Erindringer og refleksjoner om veien videre*. Son, Dismas forlag.
- Ugelvik, T. (2013). Seeing like a welfare state: immigration control, statecraft, and a prison with double vision. I K.F. Aas & M. Bosworth (Red.), *The Borders of Punishment: Migration, Citizenship, and Social Exclusion*. Open University Press.
- United Nations (UN) (1966). *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights.

United Nations (UN) (1990). *Basic Principles for the Treatment of Prisoners*. Adopted and Proclaimed by General Assembly Resolution 45/111 of 14 December 1990.

United Nations

WHO (2009). *Healthy Settings*. http://www.who.int/healthy_settings/en/

Woodall, J. & South, J. (2012). Health Promoting Prisons: Dilemmas and Challenges.

I A. Schriener & M. Hodgins (Red.), *Health promotion settings. Principles and practice* (s. 170–185). Sage.